

ЯЗЫКИ И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Н.П. СТАРАВОЙТАВА

ДАЎНЯ БЕЛАРУСКІЯ ПЕРАКЛАДЫ: СУЗОР'Е КЛАСІКІ І ПРАБЛЕМА МОЎНАЙ РЭЦЭПЦЫІ

З узмацненнем кантактаў паміж Вялікім княствам Літоўскім (далей — ВКЛ) і еўрапейскімі краінамі ў XVI ст. на беларускіх землях у вялікай колькасці пачалі з'яўляцца адаптацыі заходніх літаратурных і рэлігійных твораў, хоць былі яны і раней [1, 75 — 76]. Наша даўняя перакладная літаратура была багатай, тэматычна разнастайнай і ахоплівала амаль усе літаратурныя жанры: былі творы рэлігійныя і псеўдарэлігійныя, некананічныя (апокрыфы, жыцці святых), геаграфічна-апісальныя і гістарычныя, навукова-папулярныя і займальныя (навелы, рыцарскія раманы). Свецкія творы адкрывалі чытачу невядомы свет заходняга рыцарскага Сярэднявечча, пашыралі кругагляд беларускага грамадства, знаёмячы з гістарычнай і літаратурнай спадчынай іншых эпох і народаў¹, спрыялі станаўленню жанраў не толькі арыгінальнай літаратуры, але і фальклору, павялічвалі колькасць чытачоў пэўнага твора, з'яўляліся добрай школай фантазіі і творчасці. Услаўляючы высокія чалавечыя якасці, беларускія перакладныя творы сцвярджалі рыцарскія ідэалы і ідэі рэнесансавага гуманізму. Важнасць беларускіх перакладаў у агульным літаратурным працэсе ўсходняга славянства велізарная, паколькі некаторыя аповесці трапілі ва Украіну і Расію менавіта праз беларускі пераклад.

З прычыны папулярнасці перакладных твораў у эпоху Адраджэння яны не страчваюць сваёй актуальнасці, прывабнасці і цяпер: гэта каштоўная скарбонка ведаў для любога гуманітарыя (і негуманітарыя таксама²), гэта сузор'е беларускай класікі. Матэрыялы перакладных твораў можна паспяхова выкарыстоўваць у лекцыях і на прыктычных занятках па мове³,

Надзея Пятроўна СТАРАВОЙТАВА, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай і рускай моў Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверсітэта.

¹ З такімі творамі, як “Трышчан”, “Баво”, “Атыля”, “Троя”, “Александрыя”, “Сыбіля-прадка-зальніца”, “Каралі-валхвы”, “Аляксей — чалавек Божы”, “Мамаева пабаявішча” (умоўныя назвы) і іншымі, можна пазнаёміцца на сайце <http://starbel.narod.ru/bsnps.htm>. Таксама, гл. зноску 15.

² У эпоху Адраджэння беларусы перакладалі і прыродазнаўчыя творы: “Логіка” (не ацалела), “Шас-такрыл” (пра сонца і месяц, пра анатомію чалавека), “Тайна тайных ці Арыстоцелева брама” (мае энцыклапедычны характар), “Луцьдары”, “Лапатачнік”, “Загадкі цара Давіда” (астралагічныя звесткі).

³ Лекцыя па гісторыі мовы можа ўключаць практычнае заданне: параўнаць старабеларускі і сучасны пераклады, прыкладам, з “Трышчана”, звярнуць увагу на сакавітасць арыгінала. Ех.: “Ідучы яны па мору, калі быў трэці дзень, Трышчан з Іжотаю іграў у шахі. Была на Трышчана залатаглавая жупіца й шата, а на Іжоце зялёнага аксаміту саян. А было то леце й быў вялікі зной. Рэк Трышчан: “Трэба ся нам напіці”. І Гаварнар шоў і прынёс кубак з онае фляшы мілоснага піцця, забыўшыся, бо ў каморы было многа ўсякіх судоў. І даў Трышчану, а другі даў Іжоце. І скоро ся напілі таго піва й яшчэ не дапіўшы кубкаў упалі межы сабою ў вялікую мілосць, аж і да жывата сваяго адзін другога не аставіў. І пачалі глядзець адзін на другога й ня мыслілі ні а ком, толькі а сабе. І селі, яка бы зьякшыся...”

гісторыі⁴, культуралогіі⁵, філасофіі⁶, этыцы⁷, рэлігіязнаўстве⁸, праве⁹. Старабеларуская мова (або *ліцьвінка*, як яе часам называюць) дастаткова зразумелая для сучасніка. Беларусы, як і іншыя народы з даўняй пісьмовай традыцыяй, сапраўды могуць ганарыцца тым, што сучасны студэнт (які валодае беларускай мовай) можа без цяжкасцяў чытаць помнікі старажытнага беларускага пісьменства. Нягледзячы на тое, што мова была забаронена ў пісьмовай форме, у афіцыйна-справавой сферы¹⁰, яна не перастала развівацца ў жывой народнай гаворцы. Значная ступень пераемнасці паміж старабеларускай і новабеларускай літаратурнымі традыцыямі з'яўляецца відавочным фактам [6, 117]. Аднак не ўсе даўнія творы настолькі празрыстыя і лёгкія да засваення. У якасці прыватнага прыкладу вылучым адзін паказальны манускрыпт 80-х гг. XVI ст. — “*Пазнанскі зборнік*” (далей — ПЗ) — класічны ўзор свецкага зборніка-рарытэта, які быў створаны на зямлі Наваградчыны. З перакладных твораў магістральным у структуры зборніка з'яўляецца “*Трышчан*”¹¹ — узнёслы, вытанчаны, густоўны, напісаны з вялікай доляй свабоды творчасці (філасофскае асэнсаванне). Другі твор, “*Баво*”¹², — стылістычна зніжаны, забавляльны помнік з характэрнымі для гэтага жанру бытапісам і зніжанай лексікай, якія з'яўляюцца тут вядучымі прыёмамі. Трэці твор, “*Атыля*”¹³, — воінскі раман-хроніка з характэрнымі для жанру апісальнасцю падзей і ўскладнёнай мовай, на што і звернем увагу далей.

Агульны слоўніковы склад ПЗ налічвае звыш пяці тысяч слоў [7, 67], сярод якіх пэўнае месца займаюць *паланізмы*, галоўным чынам, у “*Атылі*”, перакладзеным непасрэдна з польскай мовы. Як адзначае В. Крыўчык, адной з характэрных асаблівасцяў гэтых паланізмаў з'яўляецца тое, што ў большасці выпадкаў гэта і не ўласна польская лексіка [7, 63–67]. Як правіла, гэта запазычанні з латыні альбо з іншых заходнееўрапейскіх моў: *мур, цекгельня, ли-тера, квалт, жолнер, гетман, шляхта*. Частка падобнай лексікі ўвайшла ў

⁴ Да прыкладу, адлюстраванне гістарычных асоб і падзей у творах даўняй беларускай літаратуры, такіх як “*Атыля*”, “*Троя*”, “*Александрыя*” [2], “*Скандэрбег*” [3, 95–97, 129, 144–145], “*Хроніка ўсяго свету*” М. Бельскага, “*Хроніка Польская, Літоўская, Жамойцкая і ўсяе Русі*” М. Стрыйкоўскага і, урэшце, — летапісы (захавалася каля 20 зборнікаў). Студэнты могуць працаваць з першакрыніцамі пры напісанні рэфератаў, курсавых.

⁵ Засваенню антычнай культуры могуць паспрыяць наступныя старабеларускія пераклады: “*Троя*”, “*Александрыя*”, “*Сыбіля-прадказальніца*”, зборнік навел “*Рымскія дзеі*”, “*Тайна тайных ці Арыстоцэлева брама*”.

⁶ Гл.: *Лицкевич О.* Философия человека в переводных повестях Познанского сборника (XVI в.) // Рэферат для здачы канд. мінімуму па філасофіі [Электрон. рэсурс] 2004. Рэжым доступу: <http://starbel.narod.ru/ref.htm> (на прыкладзе “*Пазнанскага зборніка*” аўтар робіць аналіз беларускіх філасофскіх мадэляў свету і чалавека, праўда, следам за рускімі даследчыкамі недацэньвае мастацкай вартасці “*Трышчана*” і “*Бава*” (зусім несправядліва); акрамя таго, даследчык робіць некалькі факталагічных памылак) [4, 82–86]. Як бачым, творы даўняй беларускай літаратуры могуць стацца каштоўным матэрыялам пры напісанні рэфератаў па філасофіі.

⁷ Славуты сярэднявечны зборнік маральна-дыдактычных апавяданняў “*Вялікае Люстра*” можа быць актуальным і зараз.

⁸ Багата пра дахрысціянскія і хрысціянскія вучэнні можна адшукаць у творах “*Троя*”, “*Александрыя*” (апісанне утапічнай дзяржавы брахманаў, легенда пра Нектанеба, размова з гімнасфістамі), “*Сыбіля-прадказальніца*”, “*Каралі-валхвы*”, “*Пакуты Хрыста*”, “*Зорка найсветлая*” (зборнік легенд, звязаных з культу Панны Марыі), “*Таўдаль-рыцар*” і, безумоўна, у перакладах Францішка Скарыны.

⁹ Ідэя прававой дзяржавы ў “*Атылю*”. У 1588 г. аналагічныя ідэі прававой шляхецкай рэспублікі выказа Леў Сапега ў знакамітай прадмове да III Статута ВКЛ [5, 163–164], а таксама — Міхалон Ліцьвін, Андрэй Валян (Волян).

¹⁰ Маюцца на ўвазе забарона Варшаўскага сейма 1696 г. і забароны царскіх уладаў 1840 і 1867 гг. Да таго ж, і савецкі перыяд зусім не спрыяў росквіту беларускай мовы.

¹¹ “*Трышчан*”, альбо “*Раман пра Трышчана ды Іжоту*” — беларуская версія сусветна вядомай кельцкай легенды пра рыцара Трыстана і каралеву Ізольду. Раманам пра трагічную гісторыю іх кахання зачытвалася ўся сярэднявечная Еўропа. Як і “*Баво*”, “*Трышчан*” напісаны жывой беларускай моваю. Сакавіта і дасціпна (гл. зноску 3).

¹² Беларуская версія франка-італьянскай народнай паэмы пра каралевіча Бава, што спрычынілася да шырокага распаўсюджвання гэтага сюжэта ва ўкраінскай і рускай літаратурах XVII — пачатку XX ст. у выглядзе лубачнай казкі.

¹³ Адзін з найлепшых узораў еўрапейскай воінскай аповесці псеўдагістарычнага тыпу, што апісвае легендарныя падзвігі правадыра гунаў Атылі, венгерскага народнага героя. Мова помніка стракаціць паланізмамі.

сучасную беларускую літаратурную мову, а частка так і засталася існаваць толькі ў тагачасных помніках: *кукглерство* (фокуснічанне, штукарства); *фолькговати* (шкадаваць, літаваць); *фрасунок — фрасоватися* (смуток, клопат; смуткаваць); *загамовати* (затрымаць, спыніць); *зацность* (сумленнасць, высакароднасць); *уфность* (давер, надзея); *звितяжство* (перамога). Некаторыя з іх маюць карані агульнаславянскага паходжання: *уфати* (уповаць); *звितяжство* (вিতязь). Акрамя таго, лексічны ўзровень мовы твора добра ілюстраваны няпоўнагалоснымі формамі ў польскай агаласоўцы (*члонков, млоденець, слонца, кроль, крви*), хоць ёсць і поўнагалосныя (*золотые, золотом, королевства, король, солнцэ, головы*). Апошнія нават часцей сустракаюцца, таму каб пацвердзіць думку наконт паланізаванай будовы тэксту “Атылі”, акрамя лексічнага складу, звернем увагу і на граматычны лад мовы дадзенага твора.

Назоўнік. Канчатак -у/-ю ў родным склоне выступае асноўнай тагачаснай арфаграфічнай нормай неадусаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду. Найбольш паказальнай у гэтых адносінах з’яўляецца група назоўнікаў, што абазначаюць геаграфічныя назвы, яны звычайна ўжываюцца з прыназоўнікамі: *до толесу места тягнуль*. Для нас гэта група назоўнікаў цікавая тым, што асноўнай сферай іх адлюстравання былі творы, прысвечаныя апісанню падзей гістарычнага характару [8, 19]. Выпадкова для старабеларускай мовы ў тэксце “Атылі” сустракаюцца канчаткі -емь/-эмь у назоўніках на цвёрды зычны: *стоварышэне на воину, котороем с Тэодорыкемь Отциом твоим мел; верне и статэчным сэриэм буду стояль*. Ужыванне гэтага канчатка можна растлумачыць уплывам адпаведных польскіх формаў, бо адпаведная рыса, як правіла, адзначаецца ў тэкстах, перакладзеных з польскіх арыгіналаў [8, 33, 57]. Канчаткі -ове ў назоўніках роднага склону множнага ліку (*потомькове твоих мещанов не пышнилися тымь*), -ови/-еви ў назоўніках мужчынскага роду ў давальным склоне (*учынити годить гэтманови, бичови, королеви, розумови, цэсарови*), -ове/-еве ў назоўным склоне множнага ліку (*вендалове, гэтманове, гуннове, народове, потомкове, предкове, французове*) таксама з’яўляюцца ў творы пад уплывам польскай мовы [8, 71; 6, 266].

Займеннік. Адметным чынам у тэксце адлюстроўваецца ўтварэнне няпэўных займеннікаў з дапамогай часціцы леда-/ляда-, якая ў сваім ужыванні таксама мела падтрымку з боку польскай мовы: *такъ ся ледачым бавяць, не леда рада прышлые речы наперед углядывати* [8, 167].

Дзеяслоў. Яркую рысу ўплыву польскай мовы на беларускі пераклад “Атылі” ўтваралі формы будучага складанага часу з дзеепрыметнікам на -л: *быстрот ихъ погамована быт могла; которую з рымяны будеш мел; чого ся будеть обавял, лекаль и выстерегалъ*. Такія формаўжыванні выкарыстоўваюцца толькі ў простых сказах або ў галоўных частках складаных сказаў тых твораў, што былі перакладзены з польскай мовы. Арыгінальныя тэксты не ведалі такіх формаў [8, 187–189].

Прыслоўе. Пад уплывам польскай крыніцы ў творы ўжываюцца прыслоўі, утвораныя ад формы яко: *угром тое звитяжство не ледакъ прышло, неледа яко собе важыл* [8, 291].

З сінтаксічных асаблівасцяў “Атылі” (як, зрэшты, і “Трышчана” з “Бавом”) можна вылучыць захаванне канструкцый з вінавальным склонам адусаўлёных назоўнікаў: *послал тогды послы, межы угры и кготами*. Твору ўласціва частае ўжыванне дзеепрыметнікаў залежнага стану ў форме ніякага роду ў ролі выказніка безасабовых зваротаў: *его прыведено, Атылю королем обрано*. Таксама помнік шырока адлюстроўвае ўжыванне творнай прэдыкатыўнай канструкцыі: *завжды неприятelmi были, ест молотом всего света* [9, 268].

Такім чынам, паводле прыведзеных прыкладаў відаць, што польскі прата-тэкст даволі значна ўплываў на беларускую адаптацыю тэксту “Атылі”. У да-

дзеным моўным аглядзе мы свядома не разглядалі асаблівасцяў жывой беларускай мовы таго часу, якіх у творы значна больш. Тэндэнцыя да фанетызацыі арфаграфічнай сістэмы¹⁴, адлюстраванне жывых беларускіх мадэляў, багацце сінанімікі і фразеалогіі сведчыць пра **памяркоўную паланізацыю мовы твора**. Аднак, даючы агульную характарыстыку моўнай прыроды “Атылі”, мы павінны адзначыць, што ёй усё ж уласцівы так званы **лексіка-граматычны варварызм**.

Безумоўна, дадзена акалічнасць замінае ўспрымання студэнтамі перакладной літаратуры ВКЛ і стрымлівае выкладчыкаў ад карыстання падобнымі тэкстамі. Хоць прычына не толькі ў гэтым, а хутчэй — у цьмяным уяўленні пра даўнюю літаратуру Беларусі. Пацверджаннем таму з’яўляюцца творы “Трышчан” і “Баво” — надзвычай лёгкія ва ўспрыманні (бо напісаныя жывой беларускай моваю), але, на жаль, таксама малавядомыя шырокім колам. Мы лепш валодаем замежнай класікай эпохі Адраджэння (Петрарка, Шэкспір, Мальер, Сервантэс і г.д.), чымсці сваёй. Тым не менш, менавіта беларускія пераклады XV — XVII стст. далучаюць нашу краіну да скарбаў тагачаснай сусветнай літаратуры. Стыль дадзеных твораў запачаткоўвае новы стиль у літаратуры, бо ўзбагачае яе ідэйна-эстэтычнае ядро, стварае базу для новых тэкставых фармацый. Такія тэксты адпавядалі не толькі густам перакладчыкаў, але і грамадскім запатрабаванням таго часу. Пераклады рабіліся імпульсам, патрэбным літаратуры для далейшага, больш плённага развіцця. Таму, на нашу думку, выкладчыкам, якія знаёмяць студэнтаў (беларускіх і замежных) з культурна-гістарычнай спадчынай Беларусі, варта **звяртаць увагу хоць бы на тэматычную прысутнасць сусветна вядомых твораў у беларускай літаратуры**, іх сюжэтную канву¹⁵. Гэта унікальныя творы нашай даўняй літаратуры, магутная духоўная спадчына беларусаў, што можа значна пашырыць круггляд сучаснага студэнта, узбагаціць яго маральна-эстэтычна.

Літаратура

1. Надсан А. Заходняя літаратура на Беларусі ў XV — XVII стст. // Спадчына. 1997. № 6.
2. Александрья. Мн., 1962.
3. Повесть о Скандербеге. М., 1957.
4. Starawojtawo N. Герменеўтыка беларускай перакладной аповесці эпохі Адраджэння // *Dziadziectwo przeszłości związków językowych, literackich i kulturowych polsko-bałto-wschodniosłowińskich*. — Białystok, 2001. Т. 6.
5. Родная літаратура: Хрэстаматэя для 10 класа сярэд. школы. Мн., 1997.
6. Антанюк Л.А., Плотнікаў Б.А. Беларуская мова: спецыяльная лексіка. Мн., 2004.
7. Крыўчык В.Ф. Паланізмы ў слоўніковым саставе беларускіх перакладных аповесцей XVI ст. // Даследаванні па беларус. і рус. мовах. Мн., 1958.
8. Мова беларускай пісьменнасці XIV — XVIII стст. Мн., 1988.
9. Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. Мн., 1967. Т. 1.
10. Анталогія даўняй беларускай літаратуры. Мн., 2003.
11. Аповесць пра Трышчана / Транслітарацыя Н. Старавойтавай // Спадчына. 1998. № 5.
12. Аповесць пра Трышчана / Транслітарацыя Н. Старавойтавай // Спадчына. 1998. № 6.
13. Аповесць пра Трышчана / Транслітарацыя Н. Старавойтавай // Спадчына. 1999. № 1.
14. Аповесць пра Трышчана / Транслітарацыя Н. Старавойтавай // Спадчына. 1999. № 3.

¹⁴ Асабліва цікава перадаюцца ў творы онімы: *Атыля, Гольяндэи, на Азыю, Асырыю, Эгипт, Испаней, у Эмэрыты, Эуропе, Вэрона, Вэнэцыю*. Падобныя напісанні былі характэрныя ў мове аж да 1933 г., калі паводле рэформы “Аб зьменах і спрашчэнні беларускага правапісу” былі ўніфікаваныя з рускай мовай. Фанетычныя напісанні такога кшталту ў пісьменнасці папярэдняга перыяду знаходзілі сваё выражэнне толькі зрэдку ў выглядзе апісак [9, 265]. У дадзеным творы яны адлюстроўваюцца даволі паслядоўна.

¹⁵ З некаторымі раманамі ў скарачаным выглядзе можна пазнаёміцца ў [10]; з нашай транслітарацыяй “Трышчана” — у [11, 140–171; 12, 177–209; 13, 188–218; 14, 130–170]; з перакладам “Баво” на сучасную беларускую мову — на сайце: <http://litaratar.narod.ru/pages/default11.html>. Пераклад “Трышчана” на сучасную беларускую мову мае выйсці ў хрэстаматэі па беларускай літаратуры для 9 класа ў 2006 г. амаль цалкам.